

EGY SZÓCSOPORT VIZSGÁLATÁNAK TAPASZTALATAI

VELCSOV MÁRTONNÉ

I.

1. Minden nyelvben — akár fejlett, akár primitív kultúra hordozója — megvan annak az emléke vagy ma is eleven szokása, hogy emberi testrésze neve mértéket is jelent. Ha más ismereteink nem volnának, már ebből a nyelvi tényből is kikövetkeztethetnénk, hogy melyek lehettek a mérésnek legősibb és egyúttal legtermészetesebb módjai.

A testrészek elsősorban hossz mértékül szolgálhatnak. Tér- vagy úrmértékként való használatuk már közvetve, később fejlődött ki. Feltűnő az is, hogy a mértékek különféle fajtái egy kezdetleges állapotban függetlenek egymástól. Az ősi mérési módoknak az esetlegessége miatt nem is alakult ki ezen az alapon egy egyetemes mértékrend. Időlegesen azonban mégis létrejött — minden tarkaság ellenére — egy, meghatározott relációban egyensúlyban levő, bizonyos korlátok között mégiscsak felhasználható, praktikus rendszer a testrészekkel kapcsolatos mértékek világában.

A magyar nyelvben a következő testrésznév eredetű mértéknevek találhatók: *öl, könyök, kar, tenyér, marok ~ marék, ököl(nyi), arasz, ujj, hüvelyk, láb*; testrészekkel kapcsolatos mértéknév ezenkívül a *lépés, járás, talpalatnyi*.

Az említett mértéknevek közös tulajdonsága, hogy a mértékjelentés közvetlenül a testrészelentésből fejlődött ki, függetlenül a szó föltehető legeredetibb jelentésétől. Így például a *hüvelyk* alapszavának: a *hüvely* szónak legkorábbi jelentése fakéreg³ volt. A mértékjelentés ebből közvetve, a testrészelentésen keresztül jött létre úgy, hogy a fakéregből készült, a nyilazásnál az ujra húzott „védőhüvely” érintkezésén alapuló névátvitellel a hüvelykujj megnevezője, jelölője lett előbb, és ebből alakult ki az immár harmadlagos mértékjelölő szerep (vö. MNy. LXIV, 56—66).

2. Az eddigiekből is láthatjuk, hogy a testrésznevek mértékjelentése természetes jelentésfejlődés útján alakult ki. Emellett azonban idegen nyelvi hatással is számolnunk kell, előbb latin (görög), később német minták szó szerinti fordításának a hatásával.

Az idegen hatás főleg a középkori fordításirodalomban közvetlen és igen erős. Már az első bibliafordításokban követelő igényként merült fel a héber → görög →

latin mértékek nevének magyarítása. Legkönnyebb feladatot ezen a téren éppen a testrésznevekkel kapcsolatos, természetes mértékek jelentettek a nyelvünkben is meglévő párhuzamok miatt. Arra is van példa a BK-ben, hogy a testrészcsoport és mértékjelentést alakilag is meg akarta egymástól különböztetni a fordító. Valószínű ugyanis, hogy a testrésznévtől való elkülönítés szándéka teremtette meg a *könyöklet* szót. Képzése alapján ugyan lehetne természetes úton született származéka is a *könyököl* ~ *könyökl* igének, de egyedül áll ilyen formájában a testrésznevekből alakult mértéknevek között; a vizsgált szócsoporthoz tagjai közül egyedül a *marok* mutat hasonló származékot: *markolat*, ez azonban más jelentéskörbe került.

Nehezebb volt természetesen az olyan mértékek nevének magyarra fordítása, amelyeknek nem volt pontos, önként kínálkozó magyar megfelelője. Sylvester például egy külön fejezetet csatolt bibliafordításához: „Az mirő szerszamokrul, mellekrul az Bent irāban emlekezet lißen” címmel. Nem lehet véletlen, hogy magyarzatai között egyetlen testrésznév eredetű mérték neve sem szerepel.

A fordításnak sajátos termékei a szójegyzékek, szótárok. Ezek közül az egymással kapcsolatban állók átveszik egymás értelmezéseit. Látható belőlük, hogy a mienknél nagyobb változatosság uralkodott e téren a görögben, latinban. Gondoljunk csupán a *palmus maior* — *palmus minor* megkülönböztetésére. A beszélt nyelvhez közelebb álló szótárszerzők (pl. Szikszai) itt — felismerve a mértékjelentést — az *arasz*-t alkalmazzák; a *tenyér* ritkábban kerül elő, inkább csak szó szerinti fordítás gyümölcseként. Márton a *palmus minor*-t 'tenyéryni'-nek, a *palmus maior*-t viszont 'arasznyi'-nek fordítja. MA.-nál az *arasz* mellett a *marok* is előfordult 'tenyéryni' értelemben. Megfigyelhetjük, hogy a fordítandó szöveghez való ragaszkodás mennyire megköti a szóhasználatot náluk. Ezzel szemben az élő nyelv a kétféle mérték megkülönböztetésére változatos jelzős szerkezeteket, illetőleg összetett szókat teremtett.

A *könyök*, *kar* és *öl* mértéknevek szintén váltakozva fordulnak elő a szójegyzékekben és szótárokbán, mintegy fényt vetve arra az ingadozásra, küzdelemre, amely az élő nyelvben használt természetes mértéknevek és a görög-latin minta szó szerinti fordítása között alakult ki. Itt ezek a mértéknevek szinonimái egymásnak. A szövegekörnyezetben való használat azonban nem azonos ezzel, az élő nyelv produktumaként létrejött *öl* és *könyök* mértéknevek úgy viszonylik egymáshoz, hogy az *öl* a *könyök* kétszerese. A *kar* természetes úton nem alakult valódi mértéknevévé — minden bizonnyal nem volt rá szükség az *öl* és *könyök* hasonló szerepe miatt —, megmaradt a hasonlítás szintjén; szójegyzékek, szótárok viszont itt-ott tartalmazzák (pl. MA, PP. különféle kiadásai) a latin *cubitus* és *ulna* fordítására, mértéknevek társaságában, tehát kétségtelenül mértékjelölő szerepben. Mindez azt mutatja, hogy a *kar* tükörfordítás eredményeképpen kapott mértékjelentést bennük, és nem a beszélt nyelv szülötte.

Eddig az idegen mintáknak serkentő, mértékneveinket gyarapító hatását vettük számba. Ezzel ellentétes hatás is érvényesült azonban később: a német nyelvét, amely bizonyos magyar mértéknevek háttérbe szorulását eredményezte.

3. A vizsgált szócsoport mértéknévként való szerepe kétsíkú. Tagjainak jelentős része hivatalos mértékegység nevévé vált egy időre. Hivatalos mértékjelölésen azt értem, hogy valamely mértékegység mintája, ábrája, etalonja valahol, valamilyen formában megtalálható volt, esetleg megtalálható még ma is, neve pedig azokban az átszámítási táblázatokban előfordul, amelyek hazánkban a méterrendszerre való áttérés idején jelentek meg. Ilyen mértéknév az *arasz*, *hüvelyk*, *ujj*, *láb*, *öl*; (egy ideig ilyen volt a *lépés* is, bár ez a méterrendszerre való áttérés táblázataiban nem szerepel, megvan viszont Dugonicsnál mértani mértékegységként).

E mellett az úgynevezett hivatalos használat mellett a vizsgált mértékek hozzávetőleges becslésre is alkalmasak voltak, és némelyikük alkalmas még ma is a mindennapi élet nyelvében. Ez a fajta mértékjelölő szerep a régebbi, de egyben marandóbb is. Az előbbieket közül még ma is előfordulnak ebben az alkalmazásban az *arasz(nyi)* és az *ujj(nyi)*, viszont az *öl*, *láb*, *hüvelyk* már nem használatos ilyen alkalmi becslésre sem. Ezzel szemben az *ökölnyi* és a *járás* ezen a szinten maradt mindvégig, de pontatlan, megközelítő mérték meghatározásul még ma is használhatjuk őket.

4. A vizsgált szavak mindegyikét, azokat is, amelyek nem szinonimái egymásnak, különböző koruk és különféle eredetük ellenére asszociációs szálak fűzik szorosán össze. Ennek okát elsősorban abban kereshetjük, hogy különböző nagyságú, egymáshoz viszonyítható mértékeket neveznek meg. A valódi mértéknévvé válás egyik ismertetőjele éppen ez az egymáshoz viszonyítás. Így osztották például az *öl* hosszúságát *lábakra*, majd ezt *hüvelykekre*, illetőleg *ujjakra*; így viszonyították az *ölhöz* a *könyök* hosszúságát, vagy így fejezték ki a *láb* nagyságát az *ököl* segítségével stb.

5. A jelentéstani összetartozást mutatja az alkalmi — nem hivatalos mértéknévként való — használat esetén a viszonylagos nagyság, illetőleg kicsinység kifejezésére való rugalmas alkalmazkodó képesség is, amely stilisztikai szempontból túlzásnak, nagyításnak, illetőleg kicsinyítésnek minősül. Ez mindig a szöveggörnyezet függvénye. Nemcsak az alapszók esetében tapasztaljuk ezt, érvényes ez a *-nyi* és olykor az *-s* képzős származékokra is. Kivétel viszont e sajátság alól a *járás* és a *lépés*, ugyanis a *járás* eredendően nagy távolságot jelent. A *lépés* pedig mennyiségjelzővel szokott állni, és ez pontosabban determinálja jelentését, mint a tágabb szöveggörnyezet.

6. Jelentéstani szempontból a mértékjelentést jelentésbővülésnek köszönheti a vizsgált szócsoport mindegyik tagja, az eredeti testrészjelentéshez viszonyítva ugyanis a valóságviszonyoknak nagyobb körére alkalmazhatók ebben a funkciójukban. További jelentésbővülés a tér- és űrmértékként való alkalmazás, ezt már

csak az *öl*, *hüvelyk*, *láb* (és részben a *lépés*) esetében tapasztaljuk (vö. az említett átszámítási táblázatokkal). Addig beszélhetünk jelentésbővülésről, amíg a testrészes mértékjelentés egyaránt eleven. Mihelyt az eredeti jelentés elvesz, ezzel ellentétes irányú további változás érvényesül: úgynevezett jelentésszűkülést tapasztalunk. Ezt elsősorban az *arasz* esetében láthatjuk. Az *öl* is elvesztette legeredetibb 'két kar' jelentését, azt, amelyikből a mértékjelentés közvetlenül kialakult; ez tehát jelentésszűkülés (másképpen azonban jelentésbővülés mutatkozott a 'Schoss' jelentés kialakulása tekintetében). A *hüvelyk* használati köre is leszűkül a mértékjelölésre, a testrészeljelentésből ugyanis kiszorította a *hüvelykujj* összetett szó. Ezzel szemben a *láb* a hosszú ideig eleven, sőt hivatalos mértékjelentését veszítette el. De a vizsgált mértéknevek közül többé-kevésbé mindegyik mutat bizonyos szűkülést a mai nyelvállapothoz viszonyítva, hiszen a hivatalos mértékrendszerből mindegyik kiszorult.

7. Néhány alaktani sajátosság is összekapcsolja a szócsoport tagjait. Alapalakjukban is alkalmasak mértékjelölésre, ez volt a mértéknévvé válás egyik jelölője, feltűnő azonban, hogy gyakran társulnak bizonyos határozóragokkal, ilyen az *-ig*, a *-val* ~ *-vel* és a *-ra*, *-re*.

A *-nyi* mértékképző felvétele valamennyi ide tartozó főnév jellemzője. Az *-s* melléknévképző több mértéknévi alapszóhoz hozzájárul: *araszos*, *öles*, általában jellemző sajátosság azonban, hogy az eredeti jelentés él tovább a származékban: *ujjas*, *hüvelykes*, *lábás*, *tenyeres*, és esetleg ezen az úton bővül tovább a jelentése.

Feltűnik az is, hogy a testrészt jelentő alapszók mind a denominális *-l*, mind a denominális *-z* képzővel alkotnak igei származékot, csupán a *járás* és a *lépés* kivétel igei alapszava, illetőleg képzője miatt. Az így létrejött igecsoport azonban már nem egységes, az egyes származékok jelentésfejlődése szétágazó irányban halad, koronként és vidékenként eltérő (*araszol*; *ölel*, *öölöz*; *könyököl* ~ *könyöklök*; *karol*; *hüvelykel*, *hüvelykez*; *tenyerel*, *tenyerez*; *markol*; *öklel*, *öklöz*; *lábal*), de közös jegyük, hogy az illető testrésszel végzett bizonyos cselekvést neveznek meg.

A felsorolt sajátságok a vizsgált szavakat egy csoportba vonják.

II.

1. A vizsgált mértékegységek — más országokhoz hasonlóan — nálunk is vidékenként, sőt városokként különbözők voltak. Éppen ezért korán felmerült valamiféle szabályozásnak, egységesítésnek az igénye. Tudunk arról, hogy már III. Béla megpróbált rendet teremteni a mértékek összevisszaságában, de nem sok eredménnyel. Később Zsigmond törvényerejű rendeletekkel tette kötelezővé a budai mértékrendszernek a használatát az egész országban. Megszülettek nálunk is az úgynevezett „királyi mértékek”. Ezek meghatározása — mint ismeretes — bekerült Werbőczy Hármaskönyvébe; a „királyi láb”-nak ott megörökített ábrája segítségével a „királyi öl” mérete is kiszámítható. Mindezek ellenére nem volt egységes

ez a szabályozott, középkori hossz mérték, mert a „királyi láb” mellett élő úgynevezett „magyar láb” is használatban maradt. A kettő közötti, hozzávetőleg 10 cm-es különbség igen nagy. Ennek a kettősségnek szükségképpen velejárója, hogy az *öl*-höz való viszonyításban kétféle szorzórendszer volt érvényben: a rövidebb „királyi láb”-hoz tizenhatos, a hosszabb „magyar láb”-hoz tízes szorzószámra volt szükség.

Egy XVI. századi német nyelvű geometriai munkából (Christofforus Puechler de Syclas in Ungern: Ein kurtze vnd grundliche analytung zu dem rechten verstand Geometriae; 1563-ból) az *ujj* természetes nagyságú rajzát is megismerhetjük. Itt négy egymás mellé rajzolt árpaszem adja az ábrát. E mű első fejezetében ugyanis felsorolja a szerző — németül és latinul — a nálunk használatos XVI. századi mértékegységeket. Ehhez szemléltető eszköz az említett rajz, amely — királyi mértékben — a „királyi láb” tizedrészének (18,62 mm) bizonyul. Itt szintén a római mértékek hatását fedezzük föl, amit a „magyar láb”-nál is megfigyelhettünk.

A királyi mértékeket megteremtő rendelkezések a közben eltelt másfél-két évszázad alatt lassan feledésbe merültek, úgyhogy a XVII–XVIII. század fordulóján ismét nagy tarkaság uralkodott. Most már a bécsi udvar igyekezett újra némi rendet teremteni. III. Károly a pozsonyi mértékek általános használatát rendelte el, ez állt ugyanis — a területi közelség miatt — a legközelebb a bécsi mértékekhez. Mindennek nyelvi következménye, hogy a XVIII. századtól kezdve egyre jobban használják a német mértékneveket, a régi *réf* ~ *röf*, *sing* mellett ekkor terjedt el a *suk* ~ *sukk* ~ *sug*, *col* ~ *coll* használata a magyar *láb*, illetőleg *ujj* és *hüvelyk* rovására.

Az úgynevezett pozsonyi mértékek beosztása lényegében a középkori magyar királyi mértékekével azonos, csak alaphosszuk tér el egymástól. Etalonjaik a XIV–XV. század óta a mai napig láthatók a pozsonyi városháza kapujának két oldalán. (Fényképét I. *Bendéffy*: Középkori magyar hossz- és területmértékek; Fejezetek a magyar mérésügy történetéből 75–9, az elmondottakhoz általában I: i. m. 58–81).

A múlt század végére a bécsi mértékek szinte egyeduralkodóvá váltak a hivatalos használatban.

2. A mértékek itt vázolt összevisszaságának hazánkban is csak a méterrendszerre való áttérés vetett véget a XIX. század utolsó negyedében. Csaknem egy évszázad telt el azóta, hogy a francia nemzetgyűlés 1791-ben Franciaországban elrendelte a métermérték használatát, míg végre 1870 augusztus 8-án összegyűlt Párizsban a nemzetközi méterkonferencia. Magyarországot Kruspér István és a nyelvészettel is sokat foglalkozó Szily Kálmán képviselte. Ugyanők hasonlították össze ezt megelőzően a magyar állam mintamértékeit a francia levéltárban őrzött eredeti platina méternek, illetőleg kilogrammnak hiteles másolataival.

1874. ápr. 17-én szentesítették Magyarországon a méterrendszer bevezetéséről szóló törvényt. Ez magyar és német nyelvű. Az egyes mértékfajtákkal részletesen foglalkozik.

A törvény megjelenését követően egymás után jelentek meg az átszámítási táblázatrendszer, magyarázó munkák, tankönyvek és tanulmányok, hogy az átállást lehetővé tegyék a másfél évnyi türelmi idő alatt. A rendelkezés ugyanis 1876. január 1-én lépett életbe.

Megtudjuk ezekből a munkákból, hogy például: „... a gyakorlati életben, hol valami nagyon fontos számításra szükség nincs, e g y m é t e r t 38 hüvelyk hosszúnak vehetünk... Mivel pedig minden 12 hüvelykből egy láb telik, ha valamely, méterekben adott hosszúságot lábokban akarok kifejezni, a méterek számát szorzom 38- c z a l, s a szorzatot osztom 12- v e l ...” (Békési Gyula: A métermérték ismertetése 23); az *öl*-re átszámított méterérték pedig így alakul: „Egy méter = 9/17 bécsi *öl*... Egy méter tehát valamivel (273 tizedrészszel) nagyobb egy fél *ölnél*” (i. m. 28).

Természetesen minden ilyen munkában megtaláljuk a gyakorlati használatra megfelelő durvább átszámítás mellett a pontosabb számításokat is. Az átszámítás alapjául a bécsi mértékek szolgáltak. Csupán a hossz mértékek értékeit közöljük itt:

„1 centiméter	=	0,37965	bécsi hüvelyk
1 méter	=	37,965	bécsi hüvelyk
1 méter	=	3,16375	bécsi láb (3,164)
1 méter	=	1,286	bécsi rőf
1 méter	=	0,52729	bécsi <i>öl</i> .” (Jády József: a méterrendszer ismertetése ... 24).

A tér- és köbmértékek átszámított értékei is megtalálhatók (i. m. 25–6), valamint bőséges példaanyag a számítás módok gyakorlására. A térmértékek elnevezésében a *négyszög*- előtag már egyeduralgódó, és kiszorította a régi *kvadrát*-ot, a köbmértékeknel a nyelvújítási *köb*- az összetételi előtag, éppúgy, mint ma. (Említésre méltó, hogy a *köbhüvelyk*, *köbláb* mellett áll a *köb-öl* — mindenütt kötőjellel —, amely alaki egyezést mutat a latin *cubulus* átvételéből született *köböl* űrmértékkel, azonban tőle függetlenül jött létre a geometria nyelvében a *köb+öl* összetétele útján. Sem a SzófSz., sem az ÉrtSz. nem jegyzi fel ezt a *köb-öl*-t.)

A vázolt folyamatból minket a nyelvi kérdések érdekeltek. Megdöbönt és szinte csodálatra késztet az a gazdagság és egyben zárt rend, amely néhány testrésznévből vagy cselekvésnévből született mértéknévre a századok folyamán felépült. Eddig sokat emlegettük a primitív mértékek pontatlanságát, hiányosságát, végezetül mégis meg kell vallanunk, hogy gazdag jelentéstartalmuk, illetőleg jelentésfelvevő képességük nélkül nem juthatott volna el a magyar metrológia arra a fejlődési fokra, amely a méterrendszer bevezetését közvetlenül megelőzte. Eleveenségüket pedig mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy közülük — mint láttuk — jó néhány, nem hivatalosan ugyan, csak alkalmi használatban, de ma is él.

ERGEBNISSE EINER WORTGRUPPENUNTERSUCHUNG

VON
FRAU M. VELCSOV

Die aus Körperteilbezeichnungen hervorgegangenen Maßbezeichnungen haben die gemeinsame Eigenschaft, daß sie sich direkt aus der Bedeutung der Körperteile entwickelt haben, unabhängig von der zu vermutenden ursprünglichen Bedeutung. Obwohl dieser Bedeutungswandel auf natürliche Weise einsetzte, muß man auch mit dem Einfluß fremder Sprachen — zunächst dem Lateinischen, später dem Deutschen, — rechnen.

Die Maßbezeichnungen der untersuchten Wortgruppe haben doppelte Funktion. Für eine gewisse Zeit wurde ein bedeutender Teil dieser Worte zur amtlichen Maßbezeichnung. Neben diesem amtlichen Gebrauch wurden sie auch für ungefähre Schätzungen benutzt, manche von ihnen werden noch heute in der Alltagssprache angewendet. Diese Art Maßbezeichnung ist die ältere, zugleich aber auch die beständigere.

Alle überprüften Worte — trotz ihres verschiedenen Alters und Ursprungs — sind assoziativ miteinander verknüpft. Den Grund können wir vor allem darin suchen, daß wir die Maße aufeinander beziehen können.

Auch einige morphologische Eigenheiten verbinden die Glieder der Wortgruppe miteinander. Sie sind zwar auch in ihrer Grundgestalt fähig, Maße zu bezeichnen, aber häufig verbinden sie sich mit Flexionsendungen (*-ig, -val -vel, -ra -re*). Es ist charakteristisch für alle hierher gehörenden Substantive, daß sie *-nyi* aufnehmen und damit zu Maßbezeichnungen werden.

Infolge der aufgezählten Eigenschaften kann man die untersuchten Worte in einer Worte zusammenfassen.

Die aus Körperteilen entstandenen Maße wichen auch bei uns in den einzelnen Landesteilen voneinander ab. Deshalb entstand schon früh das Bestreben, sie zu vereinheitlichen.

Daher wurden die sogenannten „königlichen“ Maße festgelegt. Aber erst der Übergang zum Metersystem konnte dem Durcheinander ein Ende setzen.